

**BADIIY ADABIYOTDA ADBIY TA'SIR VA O'ZIGA XOSLIK MASALALARI
(QO'QON ADABIY MUHITI NAMOYANDALARI IJODI MISOLIDA)**

Ahmadaliyev Lochinbek Muhammadyusuf o'g'li,

University of Business and Science

*Til va adabiyot ta'limi kafedراسi dotsenti v.b.,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20725528>

Annotatsiya. Mazkur maqolada Qo'qon shahri va uning boy tarixi, ko'hna madaniyati, jahon sivilizatsiyasida tutgan ahamiyati, Qo'qon adabiy muhitining shakllanishi hamda taraqqiyoti, o'zbek va jahon adabiyotida tutgan o'rni kabi masalalar haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: xon, amir, biy, sulola, rivoyat, g'azal, antologiya, tazkira, devon, manba, onomastika, etnografiya, tarix, adabiyot, o'lkashunoslik.

Annotation. This article discusses the city of Kokand and its rich history, ancient culture, its role in world civilization, the formation and development of the literary environment of Kokand, its role in Uzbek and world literature.

Keywords: khan, amir, biy, dynasty, narration, ghazal, anthology, tazkira, devon, source, onomastics, ethnography, history, literature, local lore.

Аннотация. В данной статье рассматривается город Коканд и его богатая история, древняя культура, его роль в мировой цивилизации, становление и развитие литературной среды Коканда, его роль в узбекской и мировой литературе.

Ключевые слова: династия, хана, амир, бий, повествование, газель, антология, тазкира, девон, источник, ономастика, этнография, история, литература, краеведение.

Kirish. Xo'qandi latif o'zining boy madaniyati, cheksiz o'tmishi, jahon sivilizatsiyasida tutgan o'rni, dunyo ilm-fan tamadduniga qo'shgan hissasi bilan ko'hna olamning eng qadimiy shaharlari bilan bellasha oladi. „Tarixiy manbalarda Qo'qon shahriga doir dastlabki ma'lumotlar X asrdan boshlab uchraydi. Biroq ensiklopedik ma'lumotlarda, Xo'qandi latifning yoshi ikki ming yildan ortiq ekanligi ko'rsatiladi. Ma'lumotlarda „Havoqand“, „Xo'qand“ degan nomlar bilan qayd etilgan. „Havoqand“ so'zi – „go'zal“, „yoqimli“, „xushmanzara“, „shamol shahri“ degan ma'noni anglatadi, degan fikrlar ham mavjud. Mahalliy aholi o'z shahrini Xo'qandi latif yoki Qo'qon deb aytganlar. Is'hoqxon to'ra ibn Junaydulloh to'ra ibn Maxdum Afsus Ibratning „Tarixi Farg'ona“ asarida shahar nomining kelib chiqishi „xo'k kand“, ya'ni xo'k kentning fonetik o'zgarishga uchrashidan hosil bo'lgan deya, uning ma'nosini „to'ng'izlar shahri“ deb ko'rsatadi. Buning isboti sifatida Chust shahridan ko'chirib borgan mahalliy aholining bu yerda to'ng'izlar tomonidan kovlab tashlangan ko'plab to'qay yerlarni topganliklari va shu sababdan ham aholi tomonidan mazkur nom ommalashib ketganligini yozadi.

Qo'qon shahri XVIII–XIX asr birinchi yarmida nafaqat xonlikning, ayni paytda, Markaziy Osiyoning yirik shaharlaridan biri edi. Qo'qon mustahkam devor bilan o'ralgan. Shaharga o'n ikki darvozadan kirilgan. Bunga sabab – uning ma'muriy jihatdan o'n ikki dahaga bo'linganligi edi. Bu davrda shaharda o'ttiz mingdan ortiq aholi yashagan. XIX asr

o'rtalarida Qo'qondagi madrasalar ichida Madalixon, Norbo'tabiy, Jome, Hokim Oyim, Hoja dodxoh, Mingoyim madrasalari alohida ajralib turadi. Ularning har birida o'ttiz sakkiztadan yuztagacha hujrasi bo'lgan. Qo'qon shahri xonlikning siyosiy, madaniy, iqtisodiy va diniy markazi edi". [1, 126-127] Abdulkarimbiy davrida (1733-1750) Qo'qon shahri mustahkam devor bilan o'raladi. [1, 115]

Metodologiya. Ushbu tadqiqotda qiyosiy-tarixiy, sistem-struktural va germenevtik metodlardan foydalanildi. Qiyosiy-tarixiy metod asosida turli davr va hududlardagi, masalan, XV asr Hirot va XIX asr Qo'qon adabiy muhitlarni taqqoslash orqali umumiy qonuniyatlarni aniqlangan bo'lsa, sistem-struktural metod orqali esa adabiy muhitni tarkibiy qismlarga, jumladan, shaxs, homiy, kitobxon, an'ana kabilarga bo'lib o'rganishga e'tibor qaratildi.

Natijalar. Qo'qon adabiy muhitining asoschisi, shubhasiz, Amiriy (Amir Umarxon)dir. Ammo, shuni yodda tutish lozimki, ushbu adabiy muhitning genezisi sulola asoschilari davriga borib ulanadi. Hukmdorlar adabiyotdan qay g'arazda foydalanmasin, shoirlar ne maqsadda ijod qilmasin – bularning barchasi badiiy ijod, xususan, she'riyatning rivojlanishiga zamin hozirlagan. Ayni paytda, adabiyot bilan yonma-yon tarix, musiqa ham kamol topgan. Qolaversa, madrasalar va ular qoshidagi maktablarda diniy fanlar bilan bir qatorda o'ta sust darajada bo'lsa-da xalq dunyoviy ilmlardan (elementar darajada bo'lsa ham) xabardor bo'lgan. Bir so'z bilan aytganda, Qo'qon xonligining biror-bir hukmdori adabiyotdan uzoq bo'lmagan. [3, 38-42]

Muhokama. "Xo'qand shahri Farg'onada bir katta shahar o'lub, Islom podshohlarini muqarri saltanati uchun ibtido Xo'qanddan bayon qilinadur. Vajhi tasmiyai Xo'qand budurki, xavoqini Xo'qanddan ul shahar bo'lmagan vaqtda Xo'qand o'rni qamishzor va to'qay yerlar bo'lub, ul vaqtda Chodak xojalari – tojiklar so'rar ekanlar. Ul vaqtda bu to'qayda har-xil xo'klar, to'ng'uzlar yurar ekan. Alar yerlarni kovlab, har-xil ovqat yer ekanlar, bu jihatdan tojik xojalar kelganda necha yerlar kovlangan ekan. Alar: "Bu chuqurlar nima?",-degan. "Kim kovlagan?",-deganda tojik javob berib: "Xo'k kand",-deganda, ya'ni to'ng'uz kovlagan deganda ul yerlarni(ng) ismi "Xo'k kand" bo'lub, xo'k kand aytmoqqa qiyin bo'lub, bizni(ng) turkiyda "qof" harfi qaviy uchun "Xo'qand" bo'lgan, forsiy "kof"ni turkiy "qof"ga badal qilganlar, turkiylar lafzidir. Mana endi yana bir badal bo'ldi, ruscha aymoqda "qof" yo'q "Ko'kand" bo'ldi. Shunga o'xshash har vaqtda har qabila lisonlari ilan tabodil o'lub, shevalari o'zgargan. Muni ba'zi xo'qandiy yaxshi ta'vil ila "xo'yi qand", ya'ni fe'li-xo'yi qand, degan emish". [2, 90-91]

XVIII asr boshlarida Buxoro xonligi ichki kurashlar oqibatida zaiflashadi. Bunday vaziyatdan foydalangan jung'orlar Farg'ona vodiysiga tez-tez bostirib kirib, talon-taroj qila boshladilar. Vaziyat ichki kuchlarni birlashishga, mustaqil davlat tuzishga undamoqda edi. Dastlab Chust yaqinidagi Chodak qishlog'i xo'jalar jamoasi o'z mulklarini mustaqil deb e'lon qildilar. Vodiydagi o'zbeklarning ming urug'i oqsoqollari yig'ilishib, o'z

yo'lboshchisi Shohruhbiy boshchiligida Buxoro xonligidan mustaqil davlat tuzishga qaror qilishgan.

1710-yilda ming urug'i chodaklik din peshvolari hokimiyatini ag'darib, Farg'ona vodiysida hokimiyatni o'z qo'llariga olganlar. Shu tariqa, Markaziy Osiyoda keyinchalik Qo'qon xonligi deb atalgan yangi davlat vujudga keldi. [1, 115]

Sulola va davlat asoschisi Shohruhbiy davridanoq saroyda shoirlar yig'ila boshlagan. Bu holat o'z navbatida, keyinchalik Amir Umarxon asos solgan adabiy muhit uchun zamin tayyorlay boshlagan.

Shohruhbiy davrida (1709-1721/1722) Mirzo Ma'sum Kosoniy saroy shoiri lavozimida ishlagan. U Shohruhbiy va Abdulkarimbiylarning vafotiga ularni sharaflab, ta'rix-marsiya yozgan:

Agar xohe xusuli soli favti Shohruh sulton,

Shavad ravshan zi naqdi Shohruhbek bekam-u nuqson.

(Agar Shohruh sultonning vafot etgan yilini bilmoqchi bo'lsang,

(U) bekam-u nuqson Shohruhbekdan ma'lum bo'ladi!)

Bu yerda shoir so'z o'yini qilgan. Birinchidan, u Shohruhbeni hech kamchiliksiz, nuqsonsiz kishi edi, deb ta'riflaydi. Ikkinchidan, "Shohruhbek"dan vafot yili kelib chiqadi. Abdulkarimbiy marsiyasida ta'rix "Hayf az shahanshahi Abdulkarim"ga yashiringan.

Namanganlik ismi noma'lum bir shoir esa, Shohruhbiy vafotiga bag'ishlab xalq tilidan shunday ta'rix-she'r aytgan:

Zikri ta'rix-i favti Shohruhxon,

Onchi gufto ki so'fi: xirs kay murd.

(Shohruhxonning vafoti ta'rix-i zikrini

So'fi: ayiq qachon o'ldi, deb chiqardi)

"Ansob us-salotin va tavorix ul-xavoqin" asarining muallifi Mirza Olim Qo'qon xoni Abdulkarimbiy to'g'risida bunday deb yozadi: "Abdulkarimxon... xizmatiga Eshon, So'fi Olloyor, domulla Olim Konibodomiy va domulla Valiy Xo'jandiy va Mashrabi devonai Namangoniy kelib, suhbat tutar erdilar. Alarning suhbatidin ifoda va istifoda topib, necha umumiy diniy va kashf yaqinig'a olim va koshif bo'lib kamolot hosil qildi".

Abdulkarimbiy tuzgan adabiy davra vakillari orasida mumtoz adabiyotimizning, xususan, tasavvuf adabiyotining yorqin vakillari So'fi Ollohyor va Boborahim Mashrablarning mavjudligi bu davr hukmron doiralarning adabiyotga nechog'lik e'tibor bilan qaraganliklari, Abdulkarimbiy adabiy davrasining ichkilik va turli fahshlardan holi bo'lganligini ko'rsatadi. Bu ayni paytda ushbu xonning adabiyotdan siyosat quroli sifatida foydalanish niyati bo'lmaganligini ham ifodalaydi.

"Tuhfat ut-tavorixi xoniy" asarining muallifi Muhammadamin domulloning yozishicha, XVIII asrning eng ko'zga ko'ringan shoirlaridan biri Mirza Sho'xiy edi. Erdonabiy taxtning qonuniy vorisi bo'lgan Abdurahmonbiy (Abdurahimbiyning o'g'li)ni o'ldirganda, shoir ta'rix-marsiya yozib, uni "anisi rizvon" ya'ni, "jannat go'zallarining

ulfati” deb nomlagan. Keyinroq xuddi shu shoir Erdonabiy sha’niga maqtoqli ta’rix-she’rlar yozgan.

Erdonabiy hokimiyatni egallagach, O’ratepa ustiga yurish qiladi. Oqsuvda bo’lib o’tgan jangda Qo’qon qo’shinlari g’alaba qozonadi. Erdonabiy ot ustida turib, O’ratepadagi yuz qabilasi boshliqlaridan o’n sakkiz kishining boshini chopadi. Oxiri qo’li tolib ketganidan o’z otining bo’yniga qilich soladi. Xonning buyrug’i bilan mag’lub tomonning o’lgan va tirik odamlari boshi kesiladi va ulardan minora quriladi. Mirza Sho’xiy Erdonabiyning qozongan g’alabasiga bag’ishlab ta’rix-she’r yozgani manbalarda keltiriladi:

*Tarixi fathi shohro Sho’xi basad farxundagi,
Girandai shahri yuzon Erdonaxon karda raqam.
(Shoh fathining tarixini Sho’xiy yuz xursandlik bilan
Yuzlarning shahrini olgan Erdonaxon, deb yozdi)*

Norbo’tabiy (1770-1798/1799) ning o’g’li Muhammadamin shahzodalikdan tashqari shoir ham bo’lib, o’z atrofiga bir necha shoirlarni yig’gan va adabiy bazmlar uyushtirgan. Bir kuni bazm vaqtida u shoir Nusratga qarata shunday degan:

*Ba girdi sham chun qo’ng’iz buvad parvona-parvona
(Shamning atrofida qo’ng’iz shunchalik parvona bo’ldi).*

Bunga javoban Nusrat quyidagicha javob bergan:

*Sarat gardam, tariqa dilnavozi yod gir az sham
(Boshingdin aylanay, dilnavozlik yo’lini shamdan o’rgangin).*

Bu hozirjavoblikdan xursand bo’lgan shahzoda Nusratga ellik arava bug’doy in’om etgan. Ushbu ma’lumotlardan Nusratni saroy shoiri lavozimida ishlagani yoki Muhammadaminbek yig’gan shoirlar davrasiga yetakchilik qilgani haqida taxmin qilish mumkin.

Akmal 1212/1797-1798-yili Muhammadamin vafotiga bag’ishlab, ta’rix yozgan: “Farg’ona iqlimidan shoh chiqib ketdi”.

Is’hoqxon Ibratning “Tarixi Farg’ona” asarida yuqori tabaqa vakillarining Umarxon saroyi vakillari ham a’yonlik, ham shoirlik bilan shug’ullanganini yozadi: “Bu jannatmakon asrinda hamsuhbat musohib ulamolardan Zokirxo’ja eshon shayxulislom Namangoniy, Mavlaviy Namangoniy, domulla Mirzoi Qozikalon, domulla Mo’minjon hazrat, domulla Abdurrahim, Mavlaviy Kobiliy, domulla Piskantiy va umarolardan hamjuluslari Amir Shohmurodxon marhumning o’g’li va amir Haydar podshohi Buxoroning birodari Is’hoqbekto’ra va Sultonxonto’ra va Mahmudxonto’ra va Eshonxonto’ra va To’raxonto’ra va Jahongirxonto’ra va Said Ofoqiylar bo’lib, podshohlikka taalluq har ish va hukm bo’lsa, bularning fatvolari bilan amal qilur ekanlar”.

Muallif Umarxon asrinda “hech muqoriba va muqotila bo’lmay..., osoyishta o’tgan ekan”,-desa; boshqa bir o’rinda adabiy majlislarning birida Fazliyning aytgan she’ri “...xonga manzur bo’lub, ustida kiyib o’lturgon besh yuz tillolik po’tunni(ng) yengini

tutub, Mavlono Fazliyga kiyguzub, yana necha yuz tillo ehson qilgan ekan. Boshidan bir lagand tillo sochgan ekan”,-deya ta’kidlaydi. [2, 95-96]

Domulla Niyozmuhammad Attor “Tuhfat ut-tavorix” asarida Amir Umarxon kabi “odil podshoh”ning bo’lmagani va faqat... “Sayyid Muhammad Xudoyorxon”gina unga tenglasha olishi mumkinligi to’g’risida yozadi. [3, 55-56]

Po’latjon domulla Qayyumiy “Tazkirai Qayyumiy” asarida 200ga yaqin Qo‘qon adabiy muhiti vakillari, shuningdek, ushbu adabiy jarayon bilan bevosita hamkorlikda, bilvosita aloqadorlikda bo’lgan ijodkorlarga to’xtalgan.

Mazkur shoirlarning adabiy faoliyatlari davomida Xo‘qandi latif adabiy muhitining qay darajada o‘rin tutganligi yuzasidan quyidagi 5 guruhga tasniflashimiz mumkin:

1. Qo‘qonda muqim yashab, badiiy ijod bilan shug‘ullangan shoirlar – 96 nafar: Utojiy, Mahviy, G‘oziy, Nizomiy, Amiriy, Nodir, Mahzuna, Xon, Dilovar, Jalolij, Azimiy, Vola I, Muqimiy, Muznib, Vazir, Mahzun, Munshiy, Kasrat, Zohid, Nisbatiy, Ma’yus, Maknun, Mujrim, Gulshaniy, Toib I, Oshiq I, Nusrat, Maxmur I, Cho‘bin, Ulfat, Ahror, Qoriy, Zoriy, Yoriy, Muntazir, Kamina, Xijlat II, Mahzun III, Pisandiy, Muhsiniy, Mirzo II, Xomush, Shahzoda, Zarra, Faloniy, Havoiy, Azko, Havoyi II, Nasriddin I, Fayziy II, Nayiriy, Rashidiy, Rojiy VII, Davron, Zavqiy, G‘urbat, Berdiy, Fitrat, Yusuf, Qurbon, Xokiy, Muhayyir, Mahzun II, Muhiy, Haziniy, Nasimiy II, Muazzam, Mulla Bobojon Xokiy, Xoniy, Asiriy, Imomali Qunduziy Komiy, Kotib II, Shaydo, Manziliy, Subhiy, Niyoz, Bobo Rojiy, Mashqiy, Amin Umariy, Muslimiy, Nihoniy, Faqiriy III, Ravnaqiy, Sulaymon, G‘aribiy, Ravshan, Charxiy, Bokiy, Javdat, Parvona II, Davron II, Davron III, Aziziy, Mavzun, Xushyor, Shukriy.

2. Qo‘qondan tug‘ilib ijod etgan, lekin taqdir taqozosi bilan boshqa hududlarga ko‘chib ketgan shoirlar – 8 nafar: Ravnaq, Niyoziy I, Furqat, Mushrif, Xisrav II, Mahjur II, Zamiriy, Sobir Abdulla.

3. Boshqa hududlardan Qo‘qon adabiy muhitiga qo‘shilish va adabiy faoliyatini rivojlantirish maqsadida ko‘chib kelgan hamda umrining oxirigacha Qo‘qonda yashab, ijod etgan shoirlar – 32 nafar: Mansur, Sharifiy, Akmal I, Nola I, Gulxaniy, Mahfiy Qori Qunduziy, Kaltatoyi, Nodira, Uvaysiy, Biymiy, Mushtoq, Muzmar, Fayziy, Komil I, Vafoiy, Foni, Ramziy, Izlat, Hijrat, Manzur, Dabir, Rindiy, Behjat, Xislat I, Mir Umid, Irfon, Toib II, Devona, Vahhoj, Ushshoq, Zarra, Firoqiy.

4. Taqdir hukmi bilan hayotining ma’lum davrida Qo‘qonda yashagan va shu muddat ijodiy faoliyatida muhim ahamiyat kasb etgan shoirlar – 11 nafar: Fazliy, Majzub Namangoniy, Sultonxo‘jai Ado, Xotif, Afsus, Hoziq, Zokir, Qoriy, Majruh, Xayoliy, Layli.

5. Qo‘qonda istiqomat qilmagan bo‘lsalar-da, ushbu adabiy muhitga mansub bo‘lgan, Qo‘qon atrof shaharlarda yashab, ijod etgan shoirlar – 18 nafar: Ma’dan, Rojiy II, Noseh, Sadoiy, Hazin, Nasimiy, Hayratiy, Omoniy, Begiy, Mavlaviy oxund, Roiq, Sirojiy, Soqib, Maxmur II, Shuhrat, Kotib, Mulla Abdurahmon Hijrat, Mufazzal.

6. Qo‘qonda umrguzaronlik qilmasalar ham, adabiy majlislarda qatnashgan, adabiy muhit vakillari bilan doimiy ijodiy aloqada bo‘lgan shoirlar – 27 nafar: Qiyosiy, Nodim Namangoniy, Huvaydo, Rojiiy, Shavqiy II, Fayyoz, Muhib, Almaiy, Tajalliy, Zokir, G‘urbatliy, Soleh, Xilvatiy, Kamiy, Nozil, Obid, Nosir, Oshiq II, Rashidiy, Partaviy, Pirimqori, Zululiy, Mustag‘far, Hayratiy, Oraziy, Mulla Muhammadxon maxdum Mahjur, Habibiy.

Xulosa. So‘zimizni muxtasar qiladigan bo‘lsak, Qo‘qon adabiy muhiti o‘zining mavzu va shoirlar ko‘lami bilan jahonning turli nuqtalarida vujudga kelgan barcha adabiy muhitlar bilan bellasha oladi. Ushbu adabiy muhitning shakllanish ildizlari esa uzoq asrlarga borib taqaladi. Tadrijiy taraqqiyoti esa hozir ham davom etib kelmoqda. “O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan fan arbobi”, akademik Aziz Qayumov aytganlaridek: “Xo‘qandi latifda har bir inson – shoir”. Mazkur adabiy muhit vakillari va ular tomonidan amalga oshirilgan adabiy yutuqlar o‘zbek adabiyotining muhim poydevorlaridan biri bo‘lib qoladi hamda asrlar davomida avlodlardan avlodlarga o‘tib, adabiyotshunoslar uchun yangi-yangi materiallar bazasi bo‘lib xizmat qilishda davom etadi. Bu yo‘lda ushbu adabiy muhitning oldin ko‘z ilg‘amagan yutuqlari, adabiy kashfiyotlari ochilib boraveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Usmonov Q., Jo‘rayev U., Norqulov N. O‘zbekiston tarixi (XVI–XIX asrning I yarmi). – Toshkent: O‘qituvchi nashriyot matbaa ijodiy uyi, 2014. – 160 b.
2. Is‘hoqxonto‘ra Ibrat. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma‘naviyat, 2020. – 200 b.
3. Қаюмов А. Қўқон адабий муҳити (XVIII–XIX асрлар). – Тошкент: Фан, 1961. – 360 б.
4. Пўлатжон домулла Қайюмов. Тазкираи Қайюмий (Нашрга тайёрловчи: Қаюмов А.). – Тошкент: Ўз Р ФА Қўлэзмалар институти тахририй нашриёт бўлими, 1998. – 713 б.